UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Hoe laat zien we elkaar?

Tijd in de antieke praktijk

Remijsen, S.

DOI
10.5117/LAM2026.2.004.REMI

Publication date
2026

Document Version
Final published version

Published in
Lampas

License
CC BY-NC-ND

Link to publication

Citation for published version (APA):
Remijsen, S. (2026). Hoe laat zien we elkaar? Tijd in de antieke praktijk. *Lampas*, *59*(2), 165-186. https://doi.org/10.5117/LAM2026.2.004.REMI

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:13 Nov 2026

Amsterdam University Press

LAMPAS 59.2 (2026) 165-186
HTTPS://DOI.ORG/10.5117/LAM2026.2.004.REMI

Hoe laat zien we elkaar?

Tijd in de antieke praktijk

Sofie Remijsen
Universiteit van Amsterdam
s.m.j.remijsen@uva.nl

Abstract

On the basis of examples from daily life, this paper explores how people arranged meetings in antiquity, focusing on the question of how they knew when to arrive. This question is interwoven with a larger one: how people oriented themselves in time. The article argues that the role of precise time measurement by means of clocks always remained situational. Starting with an anecdote about meeting for dinner in classical Athens, before clocks existed, the article then moves to the introduction of clock time and clocks in the Greco-Roman world, and presents several contexts in which clock time became well-established, such as the military and elite etiquette. Then, the article discusses situations in which clock time plays barely any role, even when we would expect this from a modern perspective. The last section discusses visual and auditive signals as alternative temporal cues.

Keywords: synchronization, clocks, bells, dinner, papyri

1 Inleiding

Hoe laat zien we elkaar? Vandaag maken hulpmiddelen zoals telefoons, horloges, treinschema's en zakagenda's, al dan niet in digitale variant, het mogelijk onze afspraken efficiënter te plannen dan ooit tevoren. Ook in de oudheid spraken mensen vanzelfsprekend af om samen uit te gaan of zaken te doen. De plaats was er – net als vandaag – gewoonlijk een die beide partijen kenden. Maar hoe zorgde men ervoor dat men daar ook ongeveer

© Sofie Remijsen
This is an open access article distributed under the terms of the CC BY-NC-ND 4.0 license
http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.155

op hetzelfde moment verscheen?[1] Hoe zorgde men er bijvoorbeeld voor dat men op tijd kwam voor een etentje met tafelgenoten op wie men graag een goede indruk maakte, of dat men een zakenpartner niet misliep?

Klassieke verhandelingen over 'een gewone dag in het leven van een Romein', zoals het beroemde *La vie quotidienne à Rome* van Jérôme Carcopino (1939), bieden een deel van het antwoord door breed gedeelde routines te beschrijven: eerst de ochtend-*salutatio*, dan zaken of politiek en daarna ontspanning en rond het 9e uur het banket. Dergelijke studies zijn terecht bekritiseerd voor het generaliseren van elementen uit de literatuur. Dagbeschrijvingen in literaire teksten gaan steeds over welgestelde heren, en zijn niet louter informatief bedoeld. Het etaleren van een bepaald dagritme was onderdeel van hun zelfrepresentatie: positief geconnoteerde activiteiten en tijdsgebruiken worden uitgelicht of veralgemeniseerd.[2]

In dit artikel gaat het echter niet zozeer om wat antieke individuen op vaste momenten deden met anderen, maar om hoe ze zich in de tijd oriënteerden om hun activiteiten, routinematig of uitzonderlijk, met anderen te kunnen synchroniseren. Hoe wisten ze dat het juiste moment aangebroken was? Vandaag kunnen we elk moment binnen de dag precies benoemen met behulp van een systeem van 24 uren, die elk uit 60 minuten bestaan. Dit systeem is volledig artificieel; we zouden de dag net zo goed in tien tijdsblokken kunnen opdelen, die we dan steeds weer verder opdelen in telkens tien kleinere eenheden. Dit hebben de Franse republikeinen eind 18e eeuw overigens ook geprobeerd. Het bleek echter onmogelijk de historisch gegroeide 24-uren dag uit te roeien; deze had iedereen als kind geïnternaliseerd. Dit artikel laat zien dat we het begin van die internalisering van kloktijd al in de oudheid kunnen zien, maar dat de rol van de klok toen ook nog erg contextgebonden was. De vraag naar tijdsoriëntatie in de oudheid is daarom onlosmakelijk verbonden met de vraag naar het belang van kloktijd in het dagelijks leven.[3]

1 Dit artikel werd geschreven tijdens het NWO-project *Lived Time in Late Antique Egypt*, projectnummer VI.Vidi.201.057. Mijn dank gaat uit naar Willy Clarysse, die me al twintig jaar op nieuw uitgegeven papyri met verwijzingen naar uren wijst, sinds ik deze teksten voor het eerst bestudeerde voor een licentiaatsthesis onder zijn begeleiding.

2 Carcopino (1939). Voor een uitgebreide contextualisering van dit boek, zie Ker (2023: 293-323). In deel 2 van Kers boek (pp. 115-264) staat de rol van dagbeschrijving in de zelfrepresentatie van de auteurs centraal.

3 Een eerdere bijdrage van de auteur in *Lampas*, Lucassen en Remijsen (2025: 339-358) raakt ook aan deze vraag. Terwijl dit eerdere artikel als didactische bijdrage handvatten biedt om met het thema tijd aan de slag te gaan in de klas, is dit nieuwe artikel primair bedoeld als historische bijdrage, en gebaseerd op een veel groter bronnencorpus.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.155

Om te onderzoeken hoe mensen zich in de oudheid oriënteerden in de tijd, en welke rol klokken hierbij konden spelen, behandel ik hieronder een aantal voorbeelden uit de praktijk. Paragraaf 2 start met een anekdote uit het klassieke Athene, over hoe men op tijd kwam vóór er uurwerken bestonden. Na een korte beschrijving van de invoering van klokken en uren in de Grieks-Romeinse wereld rond 300 v.Chr. in paragraaf 3, maakt de lezer in deel 4 en 5 kennis met enkele situaties waarbij de klok nauwlettend in het oog gehouden werd. Ik gebruik hiervoor zoveel mogelijk informatie uit documenten, vooral uit teksten bewaard op papyrus die dicht bij het dagelijks leven staan en bredere lagen van de samenleving betreffen dan literaire passages.[4] Paragraaf 6 toont, aan de hand van weer andere documenten, dat kloktijd echter lang niet altijd een grote rol speelde, zelfs in situaties waar we dat vanuit ons huidige perspectief zouden verwachten. De rol van precisie en stiptheid was, zoals we zullen zien, sterk contextgebonden. De laatste paragraaf behandelt de rol van alternatieve signalen, voornamelijk geluid, voor de oriëntatie in de tijd.

2 Op tijd bij het diner zonder uurwerk

Tot ca. 300 v.Chr. gebruikten Grieken en Romeinen geen kloktijd en bepaalden ze op andere manieren het juiste moment voor hun afspraak. Dit was niet noodzakelijk een constante uitdaging. Het antieke leven speelde zich veel meer buiten af, en men kan er dus veilig van uitgaan dat de antieke mens meer gewend was te letten op de positie van de zon en de kwaliteit van het licht, en natuurlijk ook op zijn medemensen. Het belang van routines voor het ritmeren van de dag is van alle tijden. Vaak moet je alleen even een blik op de straat werpen om bij benadering te weten hoe laat het is: de beroeps- en leeftijdsgroepen die op dat moment onderweg zijn, of opvallend ontbreken, de drukte of het gebrek daaraan bij het eetstalletje, overal zijn hints. Het verbaast dan ook niet dat we bij klassieke Griekse auteurs tijdsaanduidingen vinden zoals 'bij het vullen/uiteengaan van de markt'.[5]

Volgens antropologe Margaret Visser is eten de meest essentiële en repetitieve van al onze herhaalde activiteiten.[6] Vooral het avondeten (*deipnon*) werd in

4 Naar de edities van documenten is verwezen met de gebruikelijke afkortingen. Voor de wat minder bekende papyrologische bronnen, verwijs ik naar de online checklist: papyri.info/docs/checklist (geraadpleegd op 1 april 2026).

5 E.g. Herodotus 3.104; Xenophon, *Anabasis* 1.8.1. Cf. *LSJ*, s.v. ἀγορά IV.

6 Visser (1991: 159-160).

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.155

Griekenland gezien als een gelegenheid om samen te komen met vrienden en kennissen. Net als bij ons was op tijd komen een vorm van beleefdheid en respect. Als je te vroeg komt, geef je een gulzige indruk. Als je te laat komt, laat je iedereen wachten en wordt het eten koud. De angst voor een faux pas stimuleerde een zoektocht naar preciezere manieren om juist voor deze activiteit het gepaste moment vast te kunnen stellen. Eén indicator waaraan men volgens Atheense bronnen aandacht besteedde was de lengte van de eigen schaduw.

In Aristophanes' *Vrouwenparlement* (ca. 392 v.Chr.) vertelt het hoofdpersonage Praxagora aan haar man Blepyros dat in het nieuwe staatsbestel de tot slaaf gemaakten zullen werken, en dat zijn enige zorg zal zijn om 'als de schaduw 10 voet is, verzorgd naar het diner te gaan'.[7] De tijdsbepaling krijgt door het contrast met de werkende tot slaaf gemaakten meteen een elitaire connotatie. In een fragment van Aristophanes' tijdgenoot Eubulus komt een soortgelijk gebruik van tijdsaanwijzingen om sociale grenzen af te bakenen aan bod. Hier wordt een gast geïnstrueerd te komen als zijn schaduw 20 voet is.[8] In tegenstelling tot de goed geïnformeerde Praxagora was de gast in kwestie helemaal niet op de hoogte van de fijne maniertjes van de hogere klasse. De gast was zo dom en gulzig dat hij al kort na zonsopgang zijn schaduw begon te meten, die op dat moment 22 voet mat, waarop hij vreesde dat hij al te laat was. Menander maakt hetzelfde grapje over een banketgast die 's morgens opduikt in plaats van 's avonds, al gaat het hier om een schaduw van 12 voet.[9]

Om deze passages goed te begrijpen, is het interessant om te weten hoe laat de mannen eigenlijk voor het eten verwacht werden. Dit is niet vanzelfsprekend. Andere bronnen vermelden dit niet, en om schaduwlengte mathematisch om te zetten in tijd moet je ook de datum kennen. Seizoenale verschillen zijn namelijk groot: als we voor het gemak uitgaan van een individu op de breedtegraad van Athene met de lengte van 5 voet (ca. 1,5 meter), dan verschilt de schaduw van dit individu sterk in lengte doorheen het jaar.[10] Zijn schaduw telt op het middaguur wel 10 voet rond de winterzonnewende en amper 1,5 voet rond de

7 *Vrouwenparlement* 652 (editie van Wilson [2007], eigen vertaling): σοὶ δὲ μελήσει, ὅταν ᾖ δεκάπουν τὸ στοιχεῖον, λιπαρὸν χωρεῖν ἐπὶ δεῖπνον. Στοιχεῖον betekent letterlijk zoiets als 'lijn' of 'eenheid'. Sommige vertalingen gaan er nog van uit dat dit gaat om een zonnewijzer, maar dat wordt niet langer aanvaard. Cf. Hannah (2009: 75).

8 Eubulus, fragment 119 (editie van Kock [1884]; bewaard via Athenaeus 1.8c).

9 Menander, fragment 304 (editie van Körte en Thierfelder [1959]; bewaard via Athenaeus 6.243a).

10 We weten niet van welke gemiddelde lengte men uitging. Hannah (2009: 75-80) rekent in zijn analyse met een standaard-individu van 6 voet, wiens schaduw dus steeds een zesde langer is. Maar doordat men op hele voeten afrondde, zijn de verschillen over het geheel genomen klein.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.155

zomerzonnewende (zie afbeelding 1). Men heeft zich daarom de vraag gesteld of de Atheners misschien een *movable dinner time* hadden.[11]

Uit latere eeuwen kennen we schaduwlengtetabellen waarbij per maand voor elk uur de schaduwlengte gegeven wordt.[12] Deze bevestigen hoe lastig het meten van de schaduwlengte was als middel om het uur te berekenen, maar zeggen verder weinig over wat men in Athene mat. In tegenstelling tot Aristophanes en Eubulus stammen deze tabellen immers van na de uitvinding van het uur. We mogen de wens om élk moment van de dag aan de hand van de schaduwlengte te bepalen niet zomaar terug projecteren op Athene.[13] Ik vermoed dat de toenmalige praktijk beperkter was.

De schaduwlengte gedurende de dag kan weergegeven worden als een U-vormige curve (zie afbeelding 1). Bij zonsopgang, als de zon net boven de horizon komt, worden oneindig lange schaduwen gecreëerd, die dan in sneltreinvaart korter worden. Wanneer de schaduwlengte na een uur of twee bijna de bodem van de U-curve heeft bereikt, verandert de lengte van de schaduw urenlang slechts tergend langzaam, alvorens de curve 's avonds weer plots ombuigt en het tempo weer omhooggaat. Zolang je je op de bodem van de U-curve bevindt, zegt een grove inschatting van de lengte van je eigen schaduw meer over de tijd van het jaar dan over de tijd binnen de dag – voor dat laatste kijk je beter naar de richting van de schaduw. Alleen in de bochten van de U-curve kan je de schaduwlengte eenvoudiger als een soort klok inzetten: de schaduw is dan kort genoeg om de lengte visueel in te kunnen schatten, maar wijzigt snel genoeg om een specifiek moment aan te kunnen duiden. Het gaat dan met name om de tijden van ongeveer 0,5 tot 2,5 uur na zonsopgang en 2,5 tot 0,5 uur voor zonsondergang (iets korter in de winter en iets langer in de zomer). En laat dit nu net de periode zijn waarin de schaduw van een volwassene die door Athene loopt, altijd een lengte van tussen 10 en 20 voet bereikt, zomer of winter.

In beide bronnen gaat het om het avondeten, het *deipnon*. Behalve rond de winterzonnewende (wanneer de schaduw van een volwassene in Athene

11 Hannah (2009: 76-77).

12 De belangrijkste bron is Palladius, *Opus agriculturae*, waarin hij voor elke maand cijfers geeft voor het einde van elk uur. Voor een introductie en handig tabellarisch overzicht, zie Brodersen (2018). Palladius' lengtes zijn overigens voor geen enkele locatie correct, omdat ze een simpel wiskundig schema volgen (vertrekkend vanuit de lengte op het 6e uur, komt er het eerste uur daarvoor/daarna 1 voet bij, het tweede uur 2 voet, het derde uur 3 voet, het vierde uur 4 voet en het vijfde uur 10 voet). Ook andere tabellen volgden ditzelfde schema. Cf. Hannah (2009: 79). Vooral in de winter is de eigenlijke bodem van de U-curve veel vlakker. Het wiskundige schema rekt dus als het ware de uren rond de middag uit, en condenseert de avonduren.

13 Hannah (2009: 79): de vroegste tabel stamt van ca. 200 v.Chr., maar de meeste zijn Romeins of later.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.155

het grootste deel van de dag rond de 10 voet meet), betekent 10 voet in Athene doorheen het jaar ongeveer twee moderne uren voor zonsondergang, en 20 voet ongeveer één modern uur voor zonsondergang.[14] Dat Blepyros dus een vroeger avondeten beloofd werd dan de andere gast, past overigens mooi bij de context van het Aristophanes-citaat: hem wordt een luxueus leven beloofd, waarin hij niet tot laat hoeft te werken.

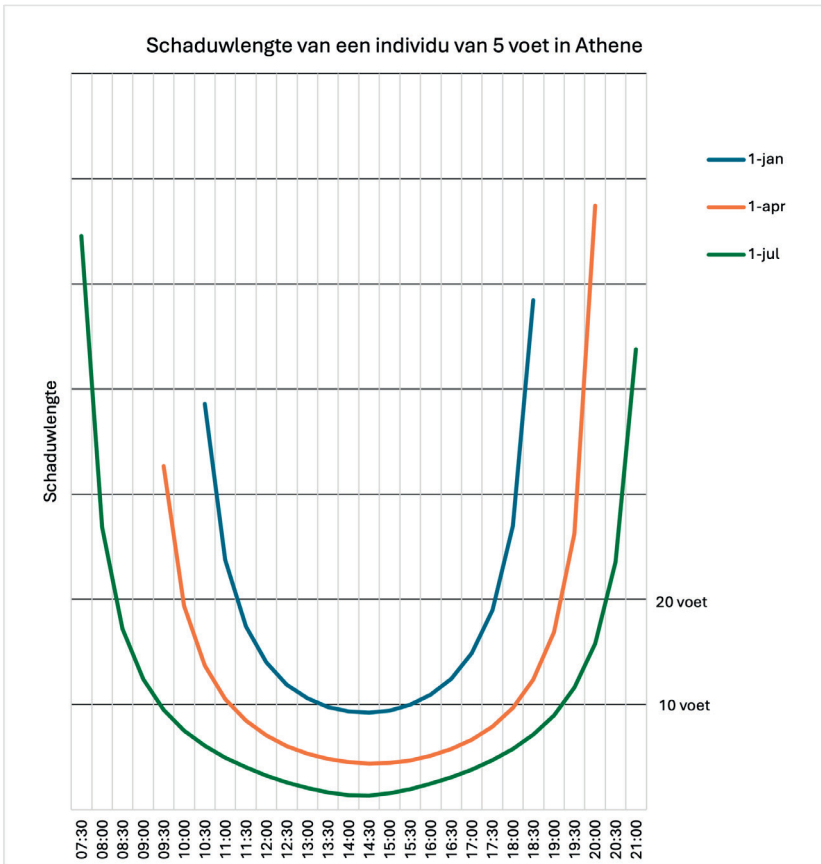

Afbeelding 1. Visualisatie van de schaduwlengte als U-curve voor drie momenten in het jaar.

14 Voor de berekeningen die aan deze alinea alsook aan de grafiek ten grondslag liggen heb ik gebruikgemaakt van een online tool om schaduwlengte te berekenen: planetcalc.com/1875/ (geraadpleegd op 12 april 2026). Schaduwlengtes van boven 60 voet (voorkomend kort na zonsopgang en voor zonsondergang) zijn uit de onderliggende dataset verwijderd omwille van de leesbaarheid van de grafiek.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.155

3 Klokken in het straatbeeld

Een halve eeuw na Aristophanes begon men te experimenteren met kloktijd.[15] De eerste stappen werden gezet rond 350 v.Chr. Eudoxus ontwierp toen de eerste zonnewijzer. Dit model had vooral een kalendarisch doel: men kon de zonnewendes aflezen aan de hand van de lengte van de schaduw, maar het lijnengrid deelde ook de lichtdag op in stukjes van 1/24 van een etmaal. Deze stukjes kregen van niet-astronomen de weinig originele naam ὧραι, een woord dat al voor andere 'stukken tijd' dienst deed, bijvoorbeeld voor de seizoenen. Snel daarna volgden de eerste monumentale waterklokken op de agora van Athene en in het Amphiareion in het nabijgelegen Oropos. Dit waren grote bassins die langzaam leegliepen, met een vlotter waarop je het verloop van de tijd kon aflezen. Het duurde echter nog tot ca. 300 v.Chr. voor het concept van kloktijd zich helemaal uitgekristalliseerd had. In de late 4e eeuw v.Chr. komen in teksten namelijk alleen verwijzingen naar *horai* als eenheid van tijdsduur voor. Het woord wordt daarbij gecombineerd met hoofdtelwoorden, zoals wanneer men in het Nederlands zou zeggen: 'Dit duurt ongeveer drie uur.'

Pas begin 3e eeuw worden uren en uurwerken ook gebruikt voor tijdslocatie, dit wil zeggen om eender welk moment van de dag precies te lokaliseren ten opzichte van een imaginaire liniaal die op de dag wordt geprojecteerd. Men koos een vast startpunt, namelijk zonsopgang, en telde de uren vanaf dit punt. Bij dit gebruik combineert men het woord uur met een rangtelwoord, zoals in de zin: 'Dit gebeurde op het 3e uur van de dag.' De vroegste attestatie van dit gebruik komt uit Alexandrië. Aangezien de Egyptenaren dag en nacht al eeuwenlang elk in twaalf uren verdeelden, is het erg waarschijnlijk dat de confrontatie met het Egyptische systeem voor een stroomversnelling in de ontwikkeling van Griekse kloktijd zorgde. Vanaf dit moment worden de Griekse uren seizoenaal: men verdeelde het etmaal niet in 24 gelijke delen, maar de lichtdag en de nacht elk in 12 gelijke delen, waarbij in de zomer de daguren langer waren dan de nachturen, en in de winter andersom. Wanneer nodig, kon men dit ὥρα καιρική conceptueel onderscheiden van ons ὥρα ἰσημερινή ('equinoctisch uur', want tijdens de equinoxen zijn alle

15 De hier geschetste historische ontwikkeling heb ik uitgebreid geanalyseerd in Remijsen (2021). Voor de rol van Eudoxus, zie ook Schaldach (2004). De vroegste attestatie van een tijdslocatie is een observatie toegeschreven aan de astronoom Timocharis in Ptolemaeus, *Syntaxis mathematica* 1.2.32 (295 v.Chr.). Ptolemaeus citeert eerst de oorspronkelijke tijdsbeschrijving voor hij deze omrekent naar zijn eigen systeem.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.155

24 uren gelijk).[16] De nieuwe generatie zonnewijzers en waterklokken van de 3e eeuw v.Chr. werd aan de seizoenale uren aangepast.

Seizoenale uren werden niet standaard in kleinere eenheden verdeeld: bronnen spreken weleens van een half uur, maar nog kleinere verdelingen zijn zeldzaam. Aangezien de meeste klokken bovendien weinig precies waren en dus niet gelijk liepen, hadden zelfs actieve gebruikers van klokken een andere interpretatie van stiptheid dan wij vandaag. Dit had, zoals we verder in dit artikel zullen zien, consequenties voor de manier waarop kloktijd gebruikt werd.

In geen tijd verspreidden het concept van kloktijd en zonnewijzers zich in de hellenistische periode over het Middellandse Zeegebied.[17] De eerste zonnewijzer in Rome, oorlogsbuit uit Sicilië, werd opgesteld in 263 v.Chr.[18] Tegen het einde van de 3e eeuw v.Chr. klaagt een karakter in een fragment van Plautus al dat de stad vol zonnewijzers stond, en dat men nu volgens de klok at, en niet meer zoals in zijn kindertijd wanneer men honger had.[19] Ook in de Griekse wereld verspreidden klokken zich snel. Binnen een eeuw kende men het principe van het uur en zonnewijzers in alle uithoeken van de Griekse culturele regio. Zelfs in het gymnasium van Ai Khanoem in het huidige Afghanistan zijn twee hoogwaardige voorbeelden ontdekt bij opgravingen, met een lijnengrid dat aangepast was aan deze verre locatie. Beide exemplaren moeten stammen van voor het verlaten van deze stad

16 Dit onderscheid vindt men frequent bij Claudius Ptolemaeus. Bijvoorbeeld: *Syntaxis mathematica* 1.2.26 (editie van Heiberg [1903], eigen vertaling): een astronomische observatie vond plaats 'drie seizoenale uren, of drie en een derde equinoctisch uur voor middernacht' (πρὸ τριῶν ὡρῶν τοῦ μεσονυκτίου καιρικῶν, ἰσημερινῶν δὲ γ καὶ γ'). Dit soort wetenschappelijke precisie werd bereikt door het meten van de bogen van de (schijnbare) bewegingen van hemellichamen en is niet representatief voor het gebruik van klokken.

17 Voor een analyse van de verspreiding van kloktijd over de mediterrane wereld, zie Remijsen (2024).

18 Plinius, *Naturalis historia* 7.213-215. Volgens sommige van zijn bronnen was er al een zonnewijzer opgericht in 293 v.Chr., maar Plinius hecht hier geen geloof aan. Plinius legt uit dat de eerste zonnewijzer niet accuraat was, omdat hij gemaakt was voor Catania, maar Alexander Jones (2019: 137-143) heeft terecht opgemerkt dat dit allemaal wel meeviel. Het was vooral de kalendarische functie (de extra lijnen die de gebruiker toelieten de zonnewendes bij benadering te bepalen) die hierdoor slecht werkte.

19 Bewaard via Aulus Gellius 3.3.5. Voor een discussie van de klok bij Plautus, zie Ker (2023: 25-26, 32, 41-46). De stad waarin het stuk zich afspeelde moet het Griekse Thebe geweest zijn, maar de werking van de scène op het publiek was natuurlijk afhankelijk van de herkenbaarheid in Rome.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.155

rond 150 v.Chr., en minstens één exemplaar kan om stilistische redenen nog aan de 3e eeuw v.Chr. toegeschreven worden.[20]

Vanaf die periode kon iedereen die dat wilde, toch zeker in stedelijke context, het uur aflezen van een klok. Zonnewijzers werden geregeld opgesteld in de publieke ruimte, bijvoorbeeld bij tempels, op agora's en in gymnasia.[21] Rijkere mensen keken echter ook thuis op de klok. In Delos, bijvoorbeeld, waar 22 hellenistische zonnewijzers aan een specifieke architecturale setting gelinkt kunnen worden, waren 15 exemplaren privaat.[22]

4 Efficiënte planners

De alomtegenwoordigheid van klokken maakte het mogelijk om preciezer dan voorheen afspraken te maken. Hiervan werd zeker gebruikgemaakt. Uit Herculaneum en Pompeii stammen een aantal wastabletjes met dagvaardigingen. Ze beginnen steeds met de woorden *vadimonium factum* gevolgd door een naam, datum, plaats en uur. In het tweede deel werd de borg of boete voor niet-verschijnen vastgesteld. Hoe men *vadimonium* het best kan vertalen en hoe dit in juridische termen precies werkte, is onderwerp van discussie, maar het gaat om op schrift gestelde afspraken tussen de aanklager en aangeklaagde om elkaar vlak voor de zitting te treffen.[23] In een rechtszaak tussen Eumenes en Sulpicius, bijvoorbeeld, werd afgesproken voor een zitting op 5 juli 48 n.Chr., 'in Puteoli op het forum voor het Hordionische altaar van Augustus, op het 3e uur'.[24] De exacte locatie van dit altaar is niet bekend, maar dit moet in de buurt van de rechtszaal geweest zijn. In een document uit december 55 n.Chr. stelt een arbiter namelijk de afspraak voor een zitting vast op 15 maart, in Puteoli in het Hordionische *chalcidicum* (i.e. typische rechtzaal in een basilica) van het 3e tot en met het 4e uur.[25] De weg van het

20 Bernard (1975: 193; 1976: 299-302). Een van beide representeert een verdere ontwikkeling van de equatoriale zonnewijzer: dit wil zeggen, een zonnewijzer met een zomerzijde en een winterzijde zoals oorspronkelijk door Eudoxus in de 4e eeuw v.Chr. ontworpen. Dit type wordt in de loop van de 3e eeuw v.Chr. verdrongen door uitgeholde zonnewijzers met één lijnengrid voor alle seizoenen.

21 Schaldach (2021: 146-148).

22 Schaldach (2021: 255).

23 Zie e.g. Metzger (2000) voor de juridische detaildiscussie; Cloud (2002: 232) voor een beknopte inleiding.

24 Camodeca (1999), *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum* 3 (= *Tabulae Pompeianae novae* 2): *Puteolis in foro ante aram Augusti Hordionianam hora tertia*.

25 Camodeca (1999), *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum* 35 (= *Tabulae Pompeianae novae* 36). Zie Bonnin (2015: 241) voor de betekenis van *chalcidicum*.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.155

altaar naar de gelijknamige rechtszaal nam waarschijnlijk niet meer dan een paar minuten tijd in beslag. Voor een andere zaak in de Octavianische zaal van de basilica werd meer tijd ingeruimd, van het 3e tot en met het 5e uur.[26]

Hieruit ontstaat een beeld van een goed georganiseerde rechtbank, waar meerdere zaken per dag gepland konden worden op basis van hun vermoedelijke duur, en de betrokken partijen zich op een specifiek moment van de dag moesten melden. De *vadimonia* verwijzen naar allerlei uren doorheen de dag – de vroegste afspraak vindt plaats op het 1e uur en de laatste op het 9e. Het 3e uur komt echter opvallend vaak voor, en er is slechts één zaak die na het 5e uur begon, namelijk op het 9e.[27] Dit zegt iets over hoe de planning in zijn werk ging: blijkbaar zagen de rechters graag eerst het 3e tot en met 4e uur ingevuld, en daarna, op dagen waarop meer sessies nodig waren, de uren hiervoor en hierna. De tweede helft van de dag werd indien mogelijk vrijgehouden.

Het is waarschijnlijk dat de afspraakplek zich dicht bij een openbare klok bevond, zoals die vaker op fora te vinden was.[28] Nu liepen de vele klokken in een antieke stad niet per se gelijk. Het 3e uur blijft bovendien een grove tijdsaanduiding, voor een tijdsblok waarbinnen iets gebeurde, en dit tijdsblok begon volgens de ene klok al wat vroeger dan volgens de andere. Wanneer was men dan té laat en kon afwezigheid geïnterpreteerd worden als verstek laten voor de rechtbank? Waarschijnlijk pas op het einde van het uur. Men kan zich echter voorstellen dat de aanklager al bij het begin van het uur stond te wachten met zijn advocaat, regelmatig de voortgang van de schaduw controlerend terwijl hij zich afvroeg of de tegenpartij zou verschijnen voor het uur was afgelopen.

Een andere context waarin de klok strak in het oog werd gehouden was het leger. Militaire verslagen bevatten geregeld informatie over de uren waarop de eigen troepen of de vijand ergens aankwamen.[29] Ook in het dagelijks kampleven hield men de klok in het oog. In de oostelijke woestijn in Egypte heeft men in de afgelopen decennia meerdere kleine militaire kampen opgegraven die de handelsroutes tussen de Nijl en de Rode Zee beveiligden. Er ging haast geen dag voorbij waarop niet één of meerdere soldaten met boodschappen of pakketten in het kamp aankwamen, die dan

26 Camodeca (1999), *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum* 36 (= *Tabulae Pompeianae novae* 34).

27 Cloud (2002: 235-236).

28 In Puteoli bestond in elk geval een monumentale klok, die als *solarium* vermeld wordt op laatantieke glazen flesjes met belangrijke gebouwen van de stad. Een opschrift (*CIL* X 1617) vermeldt een zonnewijzer gesponsord door de keizer, hieraan mogelijk identiek. Zie Talbert (2017: 5-7).

29 Remijsen (2024: 586-588).

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.155

meteen met een nieuwe boodschapper op een fris paard naar het volgende kamp doorgestuurd werden. Elke aankomst en elk vertrek werd minutieus bijgehouden, inclusief vermelding van het uur van aankomst.[30] Het uur van vertrek werd niet opgeschreven, omdat de volgende boodschapper in de regel binnen het uur uitgezonden werd. In een kort berichtje uit zo'n kamp informeert Apollinaris Leukalios expliciet dat brieven om 'half het 11e' aangekomen waren en op het 12e uur weer vertrokken. Halve uren zijn uiterst zeldzaam in het Grieks. Vanuit een modern perspectief is het de vraag of hij 'half 11' of 'half na 11' bedoelde, maar aangezien het antieke uur een tijdsblok is, is 'halverwege het 11e uur' te verkiezen als vertaling. Dit soort precisie werd normaal niet relevant geacht, dus de toevoeging geeft de indruk dat Apollinaris zich wil indekken: het ging écht niet trager dan gewoonlijk.[31]

Was het waarborgen van efficiëntie en controleerbaarheid werkelijk het doel van deze tijdsregistratie? Zo lijkt het wel. Een bijzondere vondst toont dat de registratie inderdaad gebruikt werd om onregelmatigheden bij de leveringen op te sporen. Zo kennen we het geval van een soldaat van wie gerapporteerd werd dat hij het doorsturen van een circulaire brief van de commandant nodeloos vertraagd had. De brief was op het 1e uur van de nacht aangekomen, waarna hij meteen moest worden overgeschreven en doorgestuurd. De boodschapper had hem echter pas negen uur later naar het volgende kamp gebracht, omdat hij eerst nog een rendez-vous had met een vrouw.[32] Waarschijnlijk kon hij een disciplinaire maatregel verwachten…

5 Romeinse etiquette

Een andere context waarin we regelmatig uuraanduidingen vinden, brengt ons terug bij het thema van de tweede paragraaf: de juiste tijd voor het diner. Dit bleef de maaltijd bij uitstek om gasten te ontvangen. De Romeinse elite at haast dagelijks in gezelschap, wat tot de uitspraak leidde, dat als men zonder gezelschap at, men 'wel had gegeten, maar niet gedineerd'.[33] Als we Romeinse

30 Het best bewaarde postregister is *O. Krok.* 1, geschreven op een hele kruik, bij gebrek aan papyrus in dit soort afgelegen kleine kampen, maar er zijn veel kleinere fragmenten. Zie voor een langere discussie Remijsen (2007).

31 *O. Krok.* 83, regels 3-6: ἦλθάν μοι ἐπιστολαὶ τὴ[ν] ἑνδεκάτην ὑμοίσιαν [lees ἡμίσειαν] τῆ[ς] ἡμέρας καὶ ὥραν δωδε[κά]την ἐ{κ}ξῆλθαν.

32 *P. Worp* 51.

33 Plutarchus, *Quaestiones convivales* 697c (editie van Hubert [1938]): βεβρωκέναι, μὴ δεδειπνηκέναι σήμερον.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.155

auteurs mogen geloven werden gasten in Rome veelal spontaan uitgenodigd, tijdens een toevallige (of als toevallig geënsceneerde) ontmoeting op het forum of in de thermen.[34] Martialis spot in zijn epigrammen met 'wannabe's' die extreem veel moeite doen om uitgenodigd te worden voor etentjes, zoals Vacerra, die verdacht veel tijd op de publieke latrines doorbracht.[35] Cicero's brieven bevatten echter ook schriftelijke uitnodigingen. De vraag is nu of men bij zo'n uitnodiging een uur vermeldde. Cicero doet dit niet, maar suggereert enkel een dag.[36] Hier gaat het echter om bezoeken die nog niet formeel bevestigd waren, dus het is mogelijk dat de practicalia pas later geregeld werden. Misschien was het uur echter zo conventioneel, dat het niet noodzakelijk was om het te vermelden. Uit de Romeinse literatuur blijkt namelijk dat het standaarduur voor het avondeten het 9e uur was. Deze gewoonte kende men ook elders in het rijk: een meermaals geattesteerde mozaïekscène toont een zonnewijzer die het 9e uur aangeeft, en een mooi aangeklede jongeman die zich begint te haasten uit angst om te laat te komen.[37]

In een groep van wel 48 uitnodigingen voor etentjes die bewaard zijn op papyrus, staat de tijd wel letterlijk vermeld. Deze uitnodigingskaartjes volgen een vaste formule: '(Naam gastheer/-vrouw) nodigt je uit voor het diner ter gelegenheid van (huwelijk/religieus ritueel/ambtsbetreding/…) (morgen) op de x^{e}, vanaf het x^{e} uur.' Van de 41 uitnodigingen waarop het aanvangsuur nog leesbaar is, starten 28 etentjes op het 9e uur (68%), 11 op het 8e uur (27%) en 1 op het 7e uur. Er is daarnaast één uitnodiging met een etentje vanaf het 10e uur, maar deze regel is slecht bewaard.[38] Het patroon is duidelijk: als men afweek van het standaarduur, dan begon men liefst vroeger. Dit heeft niets met seizoenale verschillen te maken, want voorbeelden zijn bekend uit alle seizoenen.[39] Ik vermoed dat dit vooral met de ongeschreven regels van de gastvrijheid te maken had. Je gasten later uitnodigen dan gebruikelijk kon krenterig overkomen; je gasten langer dan normaal entertainen was dan weer gastvrij. Uitzonderlijke gastvrijheid

34 Stein-Hölkeskamp (2005: 29-33).

35 *Epigrammen* 11.77.

36 E.g. Cicero, *Ad Atticum* 2.2, 4.12.

37 Voor afbeeldingen, commentaar en referenties, zie Lucassen en Remijsen (2025: 347-348).

38 Voor een lijst met handige tabel zie Nelson *et al.* (2018: 211-212). Deze lijst neemt ook nog *P. Oxy.* IX 1214 op. Deze reken ik hier niet mee, want deze tekst is meer dan een eeuw later, op een groter stuk papyrus geschreven, én volgt niet de normale formule.

39 Hoewel veel uitnodigingen de naam van de maand niet vermelden, kennen we voorbeelden van het 8e uur uit de winter (*P. Oxy.* IV 747; *P. Oxy.* XII 1487), lente (*P. Oxy.* XII 1486) en zomer (*P. Oxy.* XXXVI 2791).

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.155

werd gereserveerd voor speciale gelegenheden. Voor religieus geïnspireerde diners ter ere van Sarapis of Isis, die frequent geattesteerd zijn, hield men zich gewoonlijk aan het gebruikelijke 9e uur. Gelegenheden die zich normaal maar eenmaal in het leven aandienden, zoals huwelijken of *epikrisis*-feestjes (een *coming-of-age*-moment waarbij een jongen tot de epheben toegelaten werd), startten juist vaker vanaf het 8e uur. Het is maar de vraag wat de gasten dachten van de ene gastheer die, ter ere van zijn aanstelling als *exegetes*, een hoge stedelijke ambtenaarsfunctie, al vanaf het 7e uur wilde beginnen met feesten. Werd hij bewonderd om zijn uitzonderlijke gastvrijheid, of werd hier toch wat meewarig naar gekeken als een *over-the-top* initiatief van iemand die niet genoeg goede smaak etaleerde?[40] In de Romeinse literatuur worden vroege banketten namelijk ook wel eens aangehaald ter illustratie van het immorele karakter van de gastheer.[41]

Deze uitnodigingen werden uitgereikt door de elite van Romeins Egypte, zoals uit meerdere elementen blijkt. Het merendeel van de gastgevers had Griekse of zelfs Latijnse namen, terwijl Egyptische namen, die vooral onder de lagere klassen veel voorkwamen, praktisch afwezig zijn.[42] Meerdere gastheren bekleedden bovendien hoge functies.[43] Een papyrusbrief uit de 2e eeuw geeft ons een humoristisch inkijkje in de etentjes in dit milieu.[44] Een Romeinse cavalerie-officier had een voorname gast bij hem thuis uitgenodigd, de hoge ambtenaar Apollonios. Jammer genoeg stuurde die zijn kat: hij liet zich last minute verontschuldigen. De officier liet zich echter niet van de wijs brengen. Hij gaf Apollonios' dienaar een hernieuwde uitnodiging mee voor de volgende dag en een voorproefje van het reeds bereidde eten: een half speenvarken, twee kippen en twee duiven. Of het eten Apollonios zo deed watertanden, of voldoende schuldgevoelens over de last minute annulering opriep, dat hij de volgende dag ook echt verscheen, weten we jammer genoeg niet.

Een *deipnon* rond het 9e uur (ca. 14 uur tot 15 uur als we uitgaan van een zonsopgang om 6 uur en zonsondergang rond 18 uur, zie afbeelding 2) paste bij een ontspannen levensstijl met lange vrije avonden. We kunnen dit niet veralgemenen voor de hele bevolking. Contracten met leerjongens stipuleren gewoonlijk dat deze van zonsopgang tot zonsondergang op het

40 *P. Oxy.* XII 1485.

41 Stein-Hölkeskamp (2005: 112-116).

42 Romeins burgerrecht: *P. Oxy.* III 523; mogelijk ook *SB* XVI 12596. Enkel in *SB* XIV 11652 en *P. Köln Gr.* VI 280 heeft de gastheer een Egyptische naam.

43 *P. Oxy.* IV 747 (*decurio*); *P. Oslo* III 157 (gymnasiarch); *P. Oxy.* XII 1485 (*exegetes*), XLIV 3202 (*prytanis*); *SB* XVI 12596 (*agoranomos*); *P. Oxy.* XVII 2147 (ambtsbekledingsfeest).

44 *SB* I 4630 = *P. Bremen* 56 appendix.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.155

atelier moesten zijn.[45] De weinige verwijzingen naar het eten van tot slaaf gemaakten in papyrusdocumenten gaan steeds over het *ariston* (middagmaal), alsof dit hun hoofdmaaltijd was.[46] Voor wie fysiek werk moet verrichten is een voedzame maaltijd midden op de dag inderdaad belangrijk voor de productiviteit, en stond het avondmaal pas later op het menu. Zo'n wat later eetschema ligt ook dichter bij wat we voor klassiek Athene zagen. Dit maakt de expliciete vermelding van het uur in de uitnodigingen veelzeggender. De boodschap is: let op, we dineren volgens de Romeinse tijd.

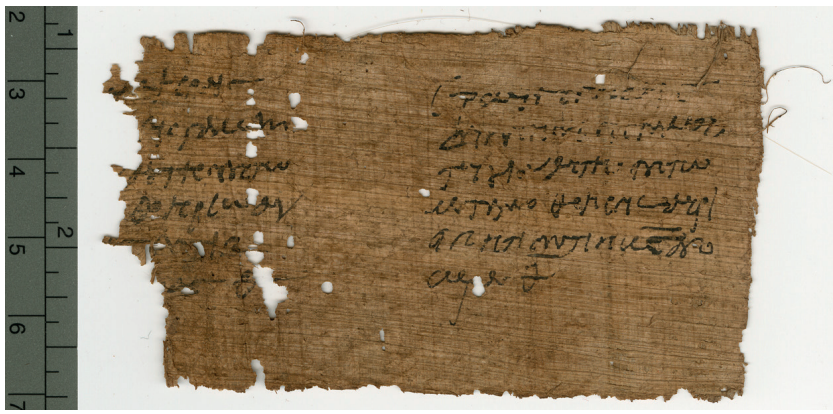

Afbeelding 2. *P. Oxy.* LXXV 5057: uitnodiging door Herais voor een diner vanaf het 9e uur ter ere van een huwelijksfeest. Deze uitnodiging was in veelvoud voorbereid: de fragmentarisch bewaarde tekst links is een kopie van de tekst rechts. De twee kopieën op de foto werden nooit gesneden, en dus wellicht ook nooit uitgedeeld.
Bron: doi.org/10.25446/oxford.21180844. Met dank aan The Egypt Exploration Society en Faculty of Classics, University of Oxford.

6 De realiteit van elke dag

De tot dusver besproken teksten tonen allemaal dat kloktijd breed bekend was en dat men tot op het uur precies kon plannen. Tegen die achtergrond is het opmerkelijk dat in de duizenden papyrusbrieven die in Egypte bewaard bleven, dit soort precieze afspraken grotendeels afwezig zijn. Buiten de grootstad en de antieke high society was de dagelijkse praktijk dus toch anders. Minder dan vijftig brieven bevatten verwijzingen naar activiteiten op

45 *P. Oxy.* XIV 1647, regels 19-21.
46 *P. Oxy.* III 519; *P. Vindob. Worp* 15.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.155

een specifiek uur (de eerder behandelde uitnodigingen niet meegerekend). Een derde van deze brieven komt uit een militaire context. Omdat militairen, zoals reeds besproken in de vierde paragraaf, gewend waren aan precisie bij rapporteringen, zijn zij overgerepresenteerd onder de gebruikers van het uur. Een andere opvallende subgroep van zeven brieven uit de 6e en 7e eeuw n.Chr. bevat het uur van schrijven.[47] Van Augustus is bekend dat hij dit ook deed, maar op papyri is dit uiterst ongebruikelijk, dus dit wijst mogelijk op een nieuwe mode.[48]

In bijna alle vijftig brieven verwijst de tijdsaanduiding naar gebeurtenissen uit het verleden. Ook buiten de militaire context zijn precieze tijdsaanduidingen dus eerder een onderdeel van rapportering dan van planning. De informatie die met behulp van de tijdsbepaling toegevoegd wordt is vaak niet strikt noodzakelijk, maar onderstreept de ijver of zelfs werkdruk van de briefschrijver. In één zo'n brief meldt een man bijvoorbeeld aan zijn werkgever wat hem tot het 6e uur beziggehouden had, en dat hij daarna nog naar de haven ging om op het 9e uur een schip te laten vertrekken.[49]

Afspraken op een bepaald uur in de toekomst zijn zeldzaam. In een enkel geval maken we kennis met een antieke deadline. Zo moet in een brief uit de 3e eeuw v.Chr. een betaling gebeuren voor het 6e uur op de 19e van de maand, anders wordt de schuldenaar gearresteerd.[50] Slechts twee brieven bevatten afspraken op een tevoren vastgesteld uur. Het eerste voorbeeld stamt uit het begin van de 7e eeuw n.Chr., kort voor de Arabische verovering van Egypte. De briefschrijver, die gelieerd was aan een klooster, deed zaken met een notaris genaamd Elias. Net toen hij weer thuisgekomen was na een bezoek aan deze notaris, kreeg hij enkele zaken te regelen in verband met een door monniken geplande pelgrimage naar Jeruzalem en pakte hij zijn pen op. 'Als God het wil, zal je me morgen op het 4e uur, of misschien op het 5e, treffen in Berenikis, als je me de opdracht geeft om morgen voor zonsopgang te vertrekken met een helper.'[51] Dit illustreert dat de schrijver rekening hield met de reistijd, dat het moeilijk was voor hem om tot op het uur precies te zijn, alsook dat deze niettemin precieze afspraak enkel mogelijk was door een intensief communicatieverkeer tussen het klooster en de notaris.

47 *P. Oxy.* VI 893; *SB* III 7036, XX 14219, XXVI 16358; *CPR* XXII 1, regels 13 en 76; *CPR* XXX 5, 13.
48 Suetonius, *Augustus* 50.
49 *P. Giss. Apoll.* 36
50 *P. Hibeh* I 60. Cf. *SPP* XX 210 waarin iets opgestuurd moet worden voor het 3e uur van de 2e van de maand.
51 *CPR* XIV 55.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.155

Het tweede voorbeeld, een brief uit de late 2e eeuw n.Chr., is erg bijzonder. In deze brief krijgt de geadresseerde, Karpos, namelijk de raad om met een niet bij naam genoemde vriend af te spreken 'als de maan in boogschutter staat, op het 4e uur'.[52] Deze precieze astronomische info doet vreemd aan, vooral in combinatie met het banale begin van de brief ('denk aan de bestelling van de drie dienbladen'). Deze tijdsaanduiding was net zo onbegrijpelijk voor Karpos als voor ons. De briefschrijver, Elis, legt daarom uit dat deze constellatie zal voorkomen op de 12e van de maand Thoth, en opnieuw op de 13e en 14e, tot het 7e uur (wat voor het jaar 194 n.Chr. overigens ook klopt). Deze informatie had hij duidelijk opgezocht; meerdere astronomische kalenders met dit soort informatie zijn gevonden in dezelfde stad.[53] Ze werden vooral gebruikt om horoscopen mee te berekenen, in deze periode ongekend populair. Blijkbaar was deze specifieke positie van de hemellichamen opportuun voor wat het ook was dat Karpos met deze vriend van plan was. Dit voorbeeld toont vooral dat in het astrologische denken precieze tijdsindicaties veel belangrijker waren dan in het dagelijks leven. Ook in antieke geboortehoroscopen is het uur daarom een standaard element.[54]

Alleen in het eerste voorbeeld gaat het om een zakelijke afspraak. Dat precieze afspraken zeldzaam zijn in zakelijke correspondentie heeft twee redenen. Ten eerste werden concrete afspraken over het algemeen op relatief korte termijn gemaakt, en werden ze dus veelal mondeling gecommuniceerd. Bij gebrek aan een centraal postsysteem voor private brieven en lokale administratie, kon je er nooit van op aan dat een brief voor het moment van afspraak aan zou komen. Een bevestiging van het veelal mondelinge karakter van precieze afspraken vinden we in een briefje uit de 2e eeuw n.Chr., waarin de niet met naam genoemde briefschrijver vermeldt dat hij diezelfde dag een politieman op pad gestuurd had met een brief, met de opdracht om tegen het 9e uur terug te zijn.[55] We lezen dit in een brief omdat deze informatie blijkbaar nuttig was voor een derde, maar de eigenlijke opdracht aan de politieman werd mondeling gegeven.

Ten tweede koos men geregeld voor andere tijdsaanduidingen. In de vele gevallen waarin stiptheid er niet zo toe deed, benoemde men gewoon de dag of het dagdeel.[56] Als men wel precies wilde zijn, was één methode om belangrijke zaken meteen aan het begin van de dag aan te pakken, dan was

52 *P. Oxy.* LXV 4483.

53 Zie Jones (1999), die een reeks astronomische documenten gevonden in dezelfde stad uitgeeft.

54 E.g. *P. Oxy.* IV 804, XXXI 2555, 2556, 2557, ook uit dezelfde stad.

55 *P. Petaus* 27.

56 E.g. *SB* V 7529 (3e eeuw n.Chr.): Ik stuur je het vrouwelijke vee in de middaguren (δειλιναῖς ὥραις).

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.155

de tijd van afspraak voor iedereen duidelijk.[57] Een andere methode – die vooral vanaf de late oudheid geattesteerd is – was afspreken rond lunchtijd.[58] In de gedetailleerde boekhouding van alle onkosten gemaakt door de rijke reiziger Theophanes, die rond 320 n.Chr. van Hermopolis in Egypte naar Antiochië in Syrië reisde, zien we dat Theophanes geregeld zakenlunches met anderen had. Rondom dezelfde tijd vermeldt een vrouw in een papyrusbrief expliciet dat ze het te druk heeft 'tot het uur van het *ariston* (lunch)'. Over wanneer dat dan was, had men binnen hetzelfde sociaal milieu veelal dezelfde verwachtingen. Deze tijdsbepaling komt overigens ook in het eveneens 4e-eeuwse pelgrimsdagboek van Egeria voor, dat door Klazina Staat elders in dit themanummer behandeld wordt. Voor Egeria betekende lunchtijd hetzelfde als 'rond het 6e uur'.[59]

7 Visuele en hoorbare signalen

Ondanks de brede beschikbaarheid van uurwerken is kloktijd dus zeker niet alomtegenwoordig in de antieke bronnen. Het gebruik is situationeel: we vinden het meer in steden dan op het platteland, meer bij de hogere klassen dan bij de lagere, en meer in door mannen gedomineerde publieke contexten (leger, administratie, et cetera) dan in de levens van vrouwen.[60] Een deel van de bevolking kon dus nog steeds prima zonder uurwerk, en bleef andere methoden gebruiken om zich in de tijd te oriënteren, bijvoorbeeld om zich heen kijken en de oren spitsen.

Klokkentorens vormden geen onderdeel van het antieke stedelijke landschap. Regelmatige melding van de tijd gebeurde wel in legerkampen, waar de wisseling van de wacht met een bel werd aangekondigd.[61] Uit grootstedelijke contexten kennen we ook beschrijvingen van monumentale waterklokken die de start van elk uur aankondigden met een bewegend onderdeel of een geluid, maar dit soort pronkmonumenten waren relatief zeldzaam en het bereik van het geluid was beperkt.[62]

57 E.g. *P. Tebt.* I 18 (2e eeuw v.Chr.): We komen bij het aanbreken van de dag op de 29e, dus zorg ervoor dat de rekeningen tegen die tijd in orde zijn. *SB* VIII 9842 (2e eeuw n.Chr.): Ik zal komen op het uur van zonsopgang.

58 Zie *SB* V 7872 en *SB* XX 14118 voor de uitdrukking 'het uur van het *ariston*'.

59 *Itinerarium Egeriae* 43.3-4.

60 Voor het genderaspect zie Remijsen (2023).

61 Trumpf-Lyritzaki (1981: 168-169).

62 Vitruvius, *De architectura* 9.8.2-7 over het prototype gebouwd door de Alexandrijn Ctesibius. De uitgebreidste antieke beschrijving is Procopius van Gaza's *Ekphrasis*. Voor een recente studie,

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.155

Geluidssignalen werden echter wel degelijk ingezet om de activiteiten van stedelingen te synchroniseren. Een goed voorbeeld is het signaal voor de opening van de vismarkt. Terwijl veel markten in de ochtend plaatsvonden, gingen vismarkten pas later open. De vissers gingen er 's ochtends opuit, en pas wanneer zij de vis aan land brachten, kon de dagverse vis verkocht worden. De opening van de markt werd aangekondigd met een bel of κώδων. Dit signaal was duidelijk hoorbaar in de omgeving van de markt. Strabo vertelt een anekdote over het weinig succesvolle optreden van een kitharaspeler in Iasos, waarbij het theater volledig leegliep toen de bel van de vismarkt klonk. Slechts één oude man bleef zitten; die was namelijk doof.[63]

Ook in de thermen werden belsignalen gebruikt – in de baden van Diocletianus werd zelfs een belletje met de naam van een badmeester teruggevonden.[64] Volgens Martialis' epigram 14.163 diende dit om aan te geven dat het warme bad, waarvoor veel water heet gestookt moest worden, op temperatuur was. In sommige badhuizen waren er aparte openingstijden voor vrouwen en voor mannen, dus mogelijk werd de bel ook gebruikt om aan te geven dat de eerste shift voorbij was. Een opschrift uit Spanje stelt dat de lokale baden open waren van het 1e tot en met het 7e uur voor vrouwen, en van het 8e uur tot en met het 2e nachtuur voor mannen.[65] Dit lijkt een tamelijk standaard schema: Romeinse literatuur plaatst het badbezoek voor mannen ook vaak later op de dag, en Hadrianus bepaalde dat enkel invalide mannen vroeger dan het 8e uur mochten baden.[66] Omdat klokken het vaak oneens waren, moet de eigenlijke wisseling van gebruikersgroep binnen op een eenduidige manier aangekondigd geweest zijn.

Een andere manier om duidelijk te maken welke gebruikersgroep het recht had om een ruimte te betreden, zonder dat men de klok in het oog moest houden, was visueel. Dit systeem kennen we uit het gymnasium van Beroia. De uitgebreide regels bepalen dat mannen ouder dan dertig zich nooit mochten ontkleden om te sporten als de vlag (σημεῖον) gehesen was. Omgekeerd mochten, als de vlag niet gehesen was, kinderen en jonge mannen zich niet ontkleden. Ook binnen de openingsuren voor de jongeren werd overigens getracht de leeftijdsgroepen zoveel mogelijk van elkaar te scheiden.[67]

zie Talgam (2025).

63 Strabo 14.2.21. Ook Plutarchus, *Quaestiones convivales* 668a vermeldt de vismarktbel.

64 Trumpf-Lyritzaki (1981: 168).

65 *CIL* II 5181, I (117-138 n.Chr.). Regels 20-21: *omnibus diebus calfacere et praestare debeto a prima luce in horam septim*[*am diei mulieribus et ab hora octava*] *in horam secundam noctis viris.*

66 E.g. Plinius, *Epistulae* 3.1.8; Martialis, *Epigrammen* 4.8; *Historia augusta, Hadrianus* 22.7.

67 *SEG* 43.391 B, regels 1-4 (vlag), 13-14 (scheiding van de *paides* en de *neaniskai*).

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.155

In de late oudheid worden geluidssignalen belangrijker. De kloosters gesticht door Pachomius (ca. 292-346 n.Chr.) in het zuiden van Egypte waren de eerste monastische gemeenschappen die al tegen het midden van de 4e eeuw aan grote groepen monniken onderdak boden. Hier introduceerde men manieren om de activiteiten van de kloosterlingen te synchroniseren. Hierbij speelde geluid gemaakt door een trompet of een percussie-instrument een belangrijke rol.[68] Een eerste signaal maakte de monniken nog voor zonsopgang wakker. Zij moesten zich onmiddellijk voor het gebed verzamelen. Wie pas na de derde gebedsronde verscheen, werd bestraft. Na de religieuze dienst gingen de monniken terug naar hun cellen, waar ze aan het begin van de dag door een nieuw geluidssignaal aan het werk gezet werden. Tegen de middag werden ze opnieuw door een signaal opgeroepen voor hun middagmaal, en in de vooravond riep een geluid hen op om weer samen te komen voor het gebed. Bij deze dienst moesten ze overigens uiterlijk tegen het eind van de eerste gebedsronde binnen zijn om straf te ontlopen.[69] Pachomius bekeerde zich volgens de hagiografische traditie tot het christendom toen hij werd gerecruteerd in het Romeinse leger. Als zijn verleden als soldaat historisch is, en specialisten twijfelen hier niet aan, dan heeft hij het potentieel van geluidssignalen (en disciplinaire maatregelen voor laattijdigheid) waarschijnlijk in deze context leren kennen.[70]

De centrale rol van geluidssignalen in het kloosterleven was de bepalende factor in de ontwikkeling van de kerkklok. Die ontwikkeling duurde echter lang. Ten eerste waren de geluidsignalen in de laatantieke kloosters nog sterk activiteitsgericht: ze kondigden geen vast uur aan, maar de tijd om iets te gaan doen. De monniken gingen juist flexibel om met de klok. Terwijl de regels van Pachomius nog helemaal geen uren vermelden, stelden de 5e-eeuwse regels van Shenoute dat het middagmaal in principe op het 6e uur plaatsvond, maar dat dit in de zomer omwille van de hitte ook vroeger mocht

68 De Latijnse vertaling vermeldt een trompet (Hieronymus, *Praecepta Pachomii* 3, 9), maar de Koptische versie spreekt van geklop op een voorwerp (een bel of een plaat) dat het geluid versterkte: Pachomius, *Praecepta* 90, 103 (editie van Lefort [1956]). Houten klankborden zijn in laatantiek Syrië geattesteerd. Cf. Trumpf-Lyritzaki (1981: 186). Hieronymus' trompetgeschal kan eventueel ook een vertaalfout zijn; hij baseerde zich op de vandaag verloren Griekse vertaling van de regels en κώδων kan gebruikt worden voor alle bel-vormige klankkasten, inclusief de beker van een trompet (*LSJ*, s.v. κώδων).

69 E.g. Rousseau (1985: 58); Joest (2016: 1).

70 Zie Hieronymus, *Praecepta Pachomii* 9-10 (voor de twee religieuze diensten en het aantal gebeden dat een monnik mocht missen zonder gestraft te worden), 58 (signaal om te werken), 90 (het signaal voor het middagmaal). Voor een algemenere discussie, zie Dekker (te verschijnen).

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.155

zijn, al op het 5e uur.[71] Ten tweede hadden de relatief kleine antieke bellen en geluidsborden slechts een beperkte draagwijdte. Het in één stuk gieten van grote bronzen klokken en de volle ontwikkeling van klokkentorens om deze op te hangen begint pas in de Karolingische tijd.[72] Enkel het ver dragende geluidssignaal van deze klokken had het potentieel om niet alleen het religieuze leven, maar ook het civiele leven te beïnvloeden.

Samenvattend kunnen we concluderen dat het artificiële schema van de kloktijd zich nog niet zo dominant aan de mensen opdrong in de oudheid. Voor de inwoners van een antieke stad was het misschien moeilijk de zonnewijzers in hun blikveld te vermijden, maar hun oren konden nog aan het dwingende ritme van de klok ontsnappen. Vanaf de 3e eeuw v.Chr. was kloktijd één beschikbare manier om zich in de tijd te oriënteren, waarvan in militaire, elitaire, astrologische en sommige administratieve contexten ook intensief gebruikgemaakt werd, en die door minstens een deel van de bevolking geïnternaliseerd was. Daarnaast bleef het kijken en luisteren naar de bewegingen, geluiden en signalen in de eigen omgeving vaak voldoende om activiteiten te synchroniseren met die van anderen.

Bibliografie

Bernard, P. 1975. 'Campagne de fouilles 1974 à Aï Khanoum (Afghanistan)', *Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 119, 167-197.

Bernard, P. 1976. 'Campagne de fouilles 1975 à Aï Khanoum (Afghanistan)', *Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 120, 287-322.

Bonnin, J. 2015. *La mesure de temps dans l'Antiquité*, Parijs.

Brodersen, K. 2018. 'Bäuerliche Zeitvermessung bei Palladius', *Klio* 99, 629-643.

Camodeca, G. 1999. *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum. Edizione critica dell' archivio puteolano dei Sulpicii*, Rome.

Carcopino, J. 1939. *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire*, Parijs.

Cloud, D. 2002. 'The Pompeian tablet and some literary texts', in P. McKechnie (ed.), *Thinking like a lawyer* (Mnemosyne Supplements 231), Leiden, 231-246.

Dekker, R. Te verschijnen. 'Prayer and work in the lives of cenobitic monks in late antique Egypt', in S. Remijsen en R. Dekker (eds.), *Lived time*.

71 Regels 434 en 435 in de reconstructie van Layton (2014: 276-277). Zelfs in middeleeuwse kloosters, waar de klokken het volledige getijdengebed luidden, liepen de gebeden niet strikt samen met het uur waarnaar ze verwezen. De none, vernoemd naar het 9e uur, verschoof bijvoorbeeld naar het midden van de dag, daarom bekend als 'noen'. Cf. Dohrn-van Rossum (2007: 44-49).

72 Trumpf-Lyritzaki (1981: 193).

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.155

Dohrn-van Rossum, G. 2007 [1992]. *Die Geschichte der Stunde. Uhren und moderne Zeitordnungen*, Keulen.

Hannah, R. 2009. *Time in antiquity*, Londen/New York.

Heiberg, J.L. 1903. *Claudii Ptolemaei opera quae exstant omnia. Vol. 1.2*, Leipzig.

Hubert, C. 1938. *Plutarchi moralia. Vol. 4*, Leipzig.

Joest, C. 2016. *Die Mönchsregeln der Pachomianer*, Leuven.

Jones, A. 1999. *Astronomical papyri from Oxyrhynchus* (*P. Oxy. 4133-4300a*). *Vol. 1-2* (Memoirs of the American Philosophical Society 233), Philadelphia.

Jones, A. 2019. 'Greco-Roman sundials. Precision and displacement', in K.J. Miller en S.L. Symons (eds.), *Down to the hour. Short time in the ancient Mediterranean and Near East*, Leiden, 125-157.

Ker, J. 2023. *The ordered day. Quotidian time and forms of life in ancient Rome*, Baltimore.

Kock, T. 1884. *Comicorum Atticorum fragmenta. Vol. 2*, Leipzig.

Körte, A. en A. Thierfelder. 1959. *Menandri quae supersunt. Vol. 2, 2nd edition*, Leipzig.

Layton, B. 2014. *The canons of our fathers. Monastic rules of Shenoute*, Oxford.

Lefort, L.-Th. 1956. *Œuvres de S. Pachôme et de ses disciples* (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 159), Leuven.

Lucassen, E. en S. Remijsen. 2025. 'Hoe ervaar jij tijd? Een les over tijdsbeleving bij de Romeinen', *Lampas* 58.4, 339-358.

Metzger, E. 2000. 'The current view of the extra-judicial *vadimonium*', *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 117, 133-178.

Nelson, M., C.W. Marshall en C. Gardner. 2018. '*P.Brit.Col. Inv.* 1 and invitations to Sarapis dinners', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 205, 207-212.

Remijsen, S. 2007. 'The postal service and the hour as a unit of time in antiquity', *Historia* 56, 127-140.

Remijsen, S. 2021. 'Living by the clock. The introduction of clock time in the Greek world', *Klio* 103, 1-29.

Remijsen, S. 2023. 'Women on time. Gendered temporalities in Greco-Roman Egypt', in L. Dirven, M. Icks en S. Remijsen (eds.), *The public lives of ancient women* (*500 BCE – 650 CE*), Leiden, 158-172.

Remijsen, S. 2024. 'Living by the clock II. The diffusion of clock time in the early Hellenistic period', *Klio* 106, 569-593.

Rousseau, P. 1985. *Pachomius. The making of a community in fourth-century Egypt*, Berkeley/Los Angeles/Londen.

Schaldach, K. 2004. 'The Arachne of the Amphiareion and the origin of gnomotics in Greece', *Journal of the History of Astronomy* 35, 435-445.

Schaldach, K. 2021. *Die antiken Sonnenuhren Griechenlands. Die Funde in historischer Sicht* (Berlin Studies of the Ancient World 76.1), Berlijn.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.155

Stein-Hölkeskamp, E. 2005. *Das römische Gastmahl. Eine Kulturgeschichte*, München.

Talbert, R. 2017. *Roman portable sundials. The empire in your hand*, Oxford.

Talgam, R. 2025. 'The ekphrasis on the water clock. Art, rhetoric and measurement of time in sixth-century Gaza', *Scripta Classica Israelica* 44, 1-32.

Trumpf-Lyritzaki, M. 1981. 'Glocke', in T. Klauser, C. Colpe, E. Dassmann, A. Dihle, B. Kötting, W. Speyer en J.H. Waszink (eds.), *Reallexikon für Antike und Christentum. Band XI*, Stuttgart, 164-196.

Visser, M. 1991. *The rituals of dinner. The origins, evolution, eccentricities, and meaning of table manners*, New York.

Wilson, N.G. 2007. *Aristophanis fabulae. Vol. II*, Oxford.

Over de auteur

Sofie Remijsen is universitair hoofddocent oude geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Ze publiceert over allerlei aspecten van de sociaal-culturele geschiedenis van de oudheid, onder andere twee artikelen over *living by the clock* in *Klio*. Sinds 2022 leidt zij het NWO-project *Lived Time. The Use and Experience of Time in Late-Antique Egypt*.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)
IP: 145.109.73.155